

ПРОБЛЕМА РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

А.І. Абдула

Поняття раціональності як суто філософське не може бути інтерпретоване однозначно. Не випадково однією з характерних рис досліджень, присвячених проблемі раціональності, є тяжіння до аналізу її можливих тлумачень, зумовлене не тільки перспективою з'ясування суті раціональності, але й необхідністю акцентувати увагу на специфіці різних способів функціонування цього феномена. Висвітлюючи проблему ролі й статусу раціональності, можна говорити про її специфічні прояви в соціально-економічній або соціально-політичній сферах, про проблеми наукової раціональності, раціональності філософської тощо.

Характеризуючи раціональність у найзагальнішому вигляді, відзначаємо, що з огляду на прояв її в різних формах (ефективність, розумність, упорядкованість, доцільність, оптимальність тощо), цю категорію розглядають як:

1. раціональність поведінки індивідів (раціональність дії) у її специфічних проявах у соціальній, політичній і економічній сферах;
2. раціональність думок або переконань; тут, у свою чергу, можна виокремити:
  - (а) раціональність філософських концепцій;
  - (б) наукову раціональність;

3. об'єктивна раціональність; до цієї форми ми відносимо пов'язані з розумом феномени, які, набуваючи онтологічного статусу, характеризуються автономністю та субстанційністю.

Феномен Розуму і пов'язана з ним проблематика знаходяться в центрі філософських дискусій ще з часів античності. Протягом усієї історії філософії проблемі ролі, місця і статусу розуму в людському бутті надавали великого значення такі видатні філософи, як: Сократ, Платон, Аристотель, Фома Аквінський, Рене Декарт, Іммануїл Кант, Георг Гегель, Карл Маркс, та інші мислителі. Але відносної самостійності проблема раціональності набула, виокремившись з кола інших проблем майже століття тому.

Розробка проблеми раціональності в соціологічному та соціально-філософському аспектах, яку перш за все пов'язують з ім'ям видатного німецького мислителя Макса Вебера, історично передувала дослідженням в інших напрямках.

Категорію раціональності Вебер використовує в контексті аналізу соціальних дій індивідів, виокремлюючи за її допомогою специфічні ідеальні типи соціальної поведінки¹. Раціонально обумовлений тип дії, що є найбільш осмисленим, а отже і зрозумілим, на думку Вебера, виступає теоретичним конструктом, який використовується з методологічною метою. Утім концепція раціональності Вебера виходить далеко за межі суто методологічного спрямування, оскільки саме з раціональністю пов'язуються важливі тенденції соціальної еволюції. Аналізуючи процес раціоналізації в усіх сферах суспільного буття вчений акцентує увагу на все більшому зростанні ролі і значення цілераціонального типу дії, який стає визначальним для сучасної цивілізації.

Окреслений Вебером підхід набуває подальшого розвитку у працях його послідовників і опонентів². Найбільш плідною в цьому контексті виявилась розробка проблеми раціональності в межах трансцендентальної прагматики, яку запропонували К.-О. Апель та Ю. Хабермас³. На думку цих дослідників, визначена М. Вебером інтерпретація раціональності є надто вузькою, а тому не може адекватно відобразити тенденції історичного процесу. Розв'язати суперечності веберівського

¹ Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.

² Див.: Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. — М.: Политиздат, 1991.

³ Див.: Апель К.-О. Трансцендентно-герменевтическое понятие языка // Вопросы философии. — 1997. — № 1. — С. 76-93; Хабермас Ю. Єдність розуму в розмаїтті його голосів // Комунікативна практична філософія : підручник. — К., 1999. — С. 255-287.

підходу Апеля і Хабермас намагалися використовувати поняття комунікації, з якою вони пов'язували функціонування домінуючого типу раціональності. Концепція комунікативної раціональності активно розробляється і у вітчизняній та російській філософській традиції завдяки дослідженням А.М. Єрмоленко⁴, О.В. Назарчука⁵, І.П. Фармана⁶ та інших філософів.

Інша форма раціональності — раціональність наукова стає об'єктом філософського аналізу завдяки працям відомого методолога науки та соціального філософа Карла Поппера⁷. Поппер визначає ключові аспекти наукової раціональності, пов'язуючи її експлікацію з критичистською традицією. Центральне місце в попперівській концепції відводиться методу спроб і помилок, який, на його думку, виступає універсальним методом науки. Потенційна помилковість наукових теорій і критика визначають прогрес знання, який відбувається шляхом спростування теорій і заміни їх на більш досконалі. Запропоновані К. Поппером критерії раціональності, претендуючи на універсальність, характеризують не лише наукову її форму, що знаходить своє відображення в його соціально-філософській концепції. На цій особливості раціональності акцентують увагу і деякі його послідовники, зокрема Х. Альберт, який виокремлює низку загальних принципів раціональності⁸. В соціально-економічній та соціально-політичній моделях раціональності запропоновані Поппером ідеї використовують також Ф. Хайек, Д. Сорос, В. Качоха, пов'язуючи з раціональністю специфіку функціонування демократичних інститутів, вільного ринку тощо⁹.

Водночас існує тенденція, відповідно до якої різні аспекти раціональності найчастіше розглядаються як автономні її типи, що не зводяться один до одного і по суті є позбавленими об'єктивного змісту.

⁴ Єрмоленко А.М. Етика дискурсу Карла-Отто Апеля у контексті українського суспільства та доби модернізації // Філософська думка. — 2007. — № 5. — С. 105-125.

⁵ Назарчук А.В. От классической критической теории — к теории коммуникативного действия (смена парадигмы в социальной теории) // Вестник Московского университета. Серия «Философия». — 1993. — № 4. — С. 36-43.

⁶ Фарман И.П. Рациональность как проблема культуры и познания // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 258-282.

⁷ Поппер К. Логика и рост научного знания // Избранные работы. — М.: Прогресс, 1983.

⁸ Альберт Х. Трактат о критическом разуме. — М.: Едиториал УРСС, 2003.

⁹ Див.: Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. — М.: ИНФРА-М, 1999; Хайек Ф.А. Контрреволюция науки. Этюды о злоупотреблении разумом. — М.: Объединенное гуманитарное изд-во, 2003; Качоха В.К. Поппер: альтернатива обществу будущего // Вопросы философии. — 2002. — № 6. — С. 48-59.

Цю тенденцію можна спостерігати стосовно концепцій як соціальної так і наукової раціональностей.

Зокрема, К. Хюбнер¹⁰ розрізняє семантичну, логічну, емпіричну, оперативну й нормативну форми раціональності як прояв інтерсуб'єктивності, що забезпечує ефективну комунікацію¹¹. З цієї точки зору предикат раціональності може бути рівною мірою застосований не тільки до наукового знання, але й до ірраціонального міфу¹². Якщо Хюбнер, витлумачуючи раціональність як інтерсуб'єктивність, все ж таки узагальнює окремі її прояви, то Г. Ленк, навпаки, намагається підкреслити їх розмаїтість і виділяє більше двадцяти значень терміна «раціональність» (наприклад, раціональність як логічне слідування аргументу з прийнятих посилок; раціональність як формально-наукова доказовість; синтетично-інтегративна раціональність; змістово-наукова раціональність тощо)¹³.

Комплексний аналіз феномену раціональності пропонує також відомий український філософ М.В. Попович¹⁴. Він формулює загальну концепцію дослідження людського буття, яка має задовольняти вимогам раціоналізму і бути близькою до ідеології сучасної науки¹⁵. На думку Поповича, подібна концепція не може бути сформульована в межах логічного позитивізму, оскільки гуманітарні проблеми занадто складні і не можуть бути визначені у точній, але достатньо бідній науковій мові. Крім того, логічний позитивізм орієнтований на завдання обґрунтування несуперечності теорій, у той час як у сучасній філософії все більш важливою постає проблема адекватного розуміння. Не може розв'язати це завдання і структуралізм гуманітарного спрямування, оскільки різні його концепції виявилися занадто пов'язаними з ціннісними соціально-філософськими орієнтаціями та є політично заангажованими. Виходячи з цього Попович пропонує спиратися на природничо-наукову версію структуралізму, сформульовану в «Ерлангенській програмі» Ф. Клейна¹⁶.

З метою співставлення гуманітарної проблематики з методологією точних наук Попович пропонує послабити критерії строгості до точних понять, формулювати їх в «розпливчастому» вигляді. Так пропонує-

¹⁰ Хюбнер К. Критика научного разума. — М.: ИФ РАН, 1994.

¹¹ Гайденко П.П. Научная рациональность и философский разум. — М.: Прогресс-традиция, 2003. — С. 18.

¹² Там же. — С. 19.

¹³ Там же. — С. 19-20.

¹⁴ Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. — К.: Сфера, 1997.

¹⁵ Там же. — С. 267

¹⁶ Там же. — С. 267.

ться використовувати поняття «структура» та близькі до нього поняття — «простір», «система вимірів». В контексті характеристики вимірів людського буття важлива роль відводиться також поняттю «інформація», як впливу деякої дії на вибір з деякої множини рішень¹⁷. Попович наголошує на тому, що людське буття, як буття в культурі характеризується трьома вимірами, які можна співставити з традиційними «розумом, волею та почуттями»¹⁸. На думку дослідника, сферою раціональності є та сфера, в якій людина керується відчуттям реальності, або відчуттям істини, якщо мова йде про розвинені культури. Оскільки культурний простір є впорядкованим, то критерії раціональності можуть бути використані і в інших вимірах, однак кожен вимір є автономним¹⁹. Спроби вивести різні соціальні та культурні виміри, з якого-небудь одного, який можна було б назвати фундаментальним, суперечать тенденціям і результатам сучасної наукової свідомості. Це приводить до ідеї автономності взаємопов'язаних просторів: суспільства і культури розглядаються як цілісні системи, що відтворюють характеристики особистості, але в той же час це лише простори, які надають можливості певного типу особистостям²⁰.

У вітчизняній філософській традиції дослідженню проблемних аспектів функціонування наукової раціональності та свободи приділяли увагу також В.І. Шинкарук, П.В. Копнін, І.В. Бичко та інші дослідники²¹.

Як бачимо, існує проблема співвідношення різних типів і форм раціональності, пов'язана з питанням про спільну основу її різних моделей. У цьому контексті підхід, за якого роблять акцент на одній з моделей раціональності²², протиставляється «релятивістській» настанові на їхню рівнозначність²³.

Розглядаючи проблему витоків раціональності російський філософ

¹⁷ Там же. — С. 267.

¹⁸ Там же. — С. 272.

¹⁹ Там же. — С. 272.

²⁰ Там же. — С. 281.

²¹ Див.: Бичко І.В. В лабіринтах свободи. — М.: Политиздат, 1976; Бичко І.В. Познание и свобода. — М.: Политиздат, 1969; Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию. — К.: Наукова думка, 1966; Шинкарук В.И. Единство диалектики, логики и теории познания. — К.: Наукова думка, 1977., проблематиці християнського ірраціоналізму прив'язано, зокрема, дослідження Бичко А.К. У истоках христианского иррационализма. — К.: Политиздат Украины, 1984.

²² Поппер К. Логика и рост научного знания // Избранные работы. — М.: Прогресс, 1983.

²³ Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. — М.: Прогресс, 1986; Кун Т. Структура научных революций. — М.: Прогресс, 1975 та ін.

А.О. Новіков підкреслює, що проблема типів або форм раціональності не тільки реальна, але й актуальна. На його думку, концепція єдності раціональностей заслуговує на увагу, у тому випадку, якщо ця єдність розглядається як єдність діалектична. При такому підході різні типи раціональності — наукова, філософська, релігійна постають не як альтернативи, а як різноманітні прояви єдиного Розуму; те саме стосується і критеріїв раціональності: жоден з них, на думку Новікова, не повинен абсолютизуватися²⁴.

Крім «горизонтальних» онтологічних типологій раціональності, розглядають також «вертикальні» історичні типи раціональності, притаманні конкретному історичному періоду. Наприклад, П.П. Гайденок, аналізуючи історичні типи наукової раціональності, виокремлює античну й середньовічну раціональності, раціональність Нового часу, ХХ сторіччя тощо²⁵. Історичні типи раціональності в соціальному пізнанні виокремлює Н.М. Смирнова, протиставляючи класичну та некласичну парадигми²⁶. Так, основними рисами класичної парадигми постають: віра у всевладдя розуму і об'єктивність універсальної світобудови; побудова особливої реальності ідеалізованих об'єктів, безпосередньо доступних рядовим агентам соціального пізнання, яка сприймалась у якості критерію істини; прагнення до чіткості, однозначності соціологічних понять. Для некласичної парадигми, навпаки, характерні: нетеоретичність; дослідження витоків соціальної свідомості в безпосередньо в життєвому світі; проблематизація власне самого поняття раціональності; відкритість, розпливчастість основних понять тощо²⁷. Зміну типів раціональності, яка відбувається в ході модернізації та постмодернізації, аналізує також В.Г. Федотова²⁸.

На мінливості історичних типів наукової раціональності у свою чергу акцентує увагу В.С. Стєпін, виділяючи специфіку класичного, некласичного та постнекласичного етапів її розвитку²⁹. Особливості функціонування європейської раціональності у постнекласичну епоху досліджує зокрема В.І. Пронякін, акцентуючи увагу на достовірності

²⁴ Новіков А.А. Рациональность в ее истоках и утратах // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 36.

²⁵ Гайденок П.П. Научная рациональность и философский разум. — М.: Прогресс-традиция, 2003.

²⁶ Смирнова Н.М. Исторические типы рациональности в социальном познании // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 209-233.

²⁷ Там же. — С. 232.

²⁸ Федотова В.Г. Рациональность как предпосылка и содержание модернизации общества // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 234-257.

²⁹ Стєпін В.С. Теоретическое знание. — М.: Прогресс-Традиция, 2000.

знання як цінності сучасної науки³⁰.

З проблемою історичної мінливості раціональності і її критеріїв пов'язана проблема співвідношення різних її форм як у рамках даного історичного або онтологічного типу, так і на різних етапах її трансформації. Оскільки «вищі» форми раціональності тією або іншою мірою можуть протиставлятися «нижчим» (як, наприклад, розум — розсудку, «відкрита» раціональність — «закритій»), є сенс говорити і про їх діалектичний взаємозв'язок (слід констатувати, що їхні крайні прояви можуть переходити у власні протилежності)³¹. Зокрема, спроби поєднання суперечливих рис раціональності можна знайти в концепції раціональності І. Лакатоса³². Аналізуючи цей підхід, В.А. Лекторський відзначає, що ідея поєднання «догматичного» і «критичного» аспектів раціональності, може бути плідно використана в контексті дослідження проблематики не лише наукової, але соціальної її форм³³.

Концепцію, що передбачає взаємообумовленість «відкритого» та «закритого» типів раціональності, розробляє також російський дослідник В.С. Швирьов. Використання подібного підходу, на думку Швирьова, зумовлене необхідністю подолання негативного ставлення до раціональності, викликаного ототожненням раціональності лише з «закритими» її формами³⁴.

В. Порус, намагаючись розвинути концепцію Швирьова, наголошує на діалектичній єдності суперечливих сторін раціональності, виділяючи принцип доповнюваності у якості центрального принципу раціональності. Серед взаємодоповнюючих протилежностей, що характеризують раціональну критику, дослідник виділяє: принципи монізму і плюралізму, консистентності і диконсистентності, холізму і партикуляризму, «зовнішньої» і «внутрішньої» ідентифікації тощо. Так, згідно принципу раціонального монізму, раціональність має спільну основу, що дозволяє вести діалог між різними раціональними системами, які

³⁰ *Пронякин В.И.* Европейская рациональность в постклассическую эпоху: между унитаризмом и утилитаризмом // Между физикой и метафизикой: наука и философия: [Материалы междунар. конф., 5–7 окт. 1998 г.] — СПб.: Центр истории идей РАН, 1998. — С. 320.

³¹ *Порус В.Н.* Парадоксы научной рациональности и этики // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 355.

³² *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. — М.: Меддум, 1995.

³³ *Лекторский В.А.* Рациональность, критицизм и принципы либерализма (взаимосвязь социальной философии и эпистемологии Поппера) // Вопросы философии. — 1995. — № 10. — С. 36.

³⁴ *Швирев В.С.* Рациональность в спектре ее возможностей // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 8-32.

мають різні критерії раціональності. Водночас, принцип раціонального плюралізму забезпечує співіснування цих систем, заперечуючи можливість остаточного їх зведення до єдиної спільної основи. Консистентність виступає як умова узгодженості та несуперечливості, а диконсистентність — передбачає можливість існування суперечливої теорії. Холізм вимагає розгляду об'єкта як цілісності, а партикуляризм (індивідуалізм), як сукупності окремих елементів. Нарешті через взаємозв'язок понять «зовнішньої» і «внутрішньої» ідентифікації розкривається діалектика цілей і засобів³⁵. Порус підкреслює, що принцип доповнюваності заперечує можливість одностороннього, обмеженого підходу до тлумачення раціональності. Ігнорування цього принципу, на його думку, неминуче призводить до парадоксів.

Проблемне поле раціональності формує і низка інших, не менш важливих питань, серед яких можна виділити проблеми співвідношення раціонального й ірраціонального, раціональності й моралі, раціональності й логіки, раціональності й культури тощо.

Розглядаючи питання взаємозв'язку раціонального і ірраціонального Н.С. Мудрагей акцентує увагу на становленні і розвитку філософського ірраціоналізму³⁶. Раціональне визначається при цьому у двох аспектах: у гносеологічному — як щось логічно обгрунтоване, теоретично усвідомлене, систематизоване знання предмета, та у онтологічному — як предмет, явище, дія, в основі якої закон, порядок, правило. Раціональне явище прозоре, а тому підпорядковується раціонально-теоретичному визначенню через чіткі поняття, загальні категорії; воно має комунікабельний характер, а отже може бути передане іншому³⁷. Ірраціональне у свою чергу також розуміється у двох смислах: негативному і позитивному. Негативний — це те не раціональне, що може бути раціоналізоване, що знаходиться на шляху до раціонального. Це явище, яке на даному етапі пізнання залишається темним, непроникним, теоретично неусвідомленим. Таке ірраціональне — постійний супутник раціонального, його слід розуміти як ще-не-раціональне. Взаємодія раціонального та ще-не-раціонального характеризує гносеологічний аспект окресленої проблеми. У другому сенсі ірраціональне — це ірраціональне в абсолютному сенсі, як ірраціональне-у-собі, те що є в принципі непізнаваним. Тобто під ірраціональним у позитивному сенсі

³⁵ Див.: Порус В.Н. Рациональность. Наука. Культура. — М.: Университет российской академии образования, 2002.

³⁶ Мудрагей Н.С. Очерки истории западноевропейского иррационализма. — М.: Наука, 2002.

³⁷ Там же. — С. 5.

розуміється щось протирозумне, що заперечує розум; або те, що принципово не може бути назване, осмислене³⁸. Ірраціональне у першому сенсі як ще-не-раціональне, визнається як раціоналістами так і ірраціоналістами. Ірраціональне у другому сенсі, як ірраціональне-у-собі — тільки ірраціоналістами. На цьому рівні взаємозв'язок раціонального та ірраціонального виявляється як протиборство, протистояння двох систем — раціоналістичної та ірраціоналістичної. Домінування однієї з цих систем залежить від характеру філософії та відповідного історичного періоду³⁹.

Проблему співвідношення раціональності і культури розглядає зокрема Е. Геллнер⁴⁰. Визначаючи розум як «властивість людини як виду живої істоти осягати істину» філософ аналізує раціоналістичну традицію, що бере початок від Декарта і, на його думку, протиставляє себе культурі, намагаючись звільнитися від ненадійних, випадкових ідеалів⁴¹. Метою цього звільнення є досягнення пізнавального ідеалу — абсолютного, достовірного знання⁴². Геллнер заперечує можливість реалізації цієї програми, наголошуючи на соціально-історичній зумовленості принципів раціональності.

Співставити поняття раціональності та моралі намагаються Р.Г. Апресян, А.А. Гусейнов та інші дослідники⁴³. Розглядаючи цю проблему з антисциєнтистських позицій вони роблять спробу визначити мораль як певний багатоаспектний прояв раціональності. В свою чергу В.Н. Порус акцентує увагу на парадоксальному характері співвідношення раціональності та етики⁴⁴.

В соціально-філософському напрямі з проблемою співвідношення раціональності та моралі питанням також безпосередньо пов'язана проблема соціальної справедливості, яку досліджували зокрема Д. Ролз, Ф. Хайек, К. Поппер та інші⁴⁵.

³⁸ Там же. — С. 7-8.

³⁹ Там же. — С. 8.

⁴⁰ Геллнер Э. Разум и культура. Историческая роль рациональности и рационализма. — М.: Московская школа политических исследований, 2003.

⁴¹ Там же. — С. 82.

⁴² Там же.

⁴³ Мораль и рациональность / отв. ред. Р.Г. Апресян. — М.: ИФ РАН, 1995.

⁴⁴ Порус В.Н. Парадоксы научной рациональности и этики // Исторические типы рациональности. — М., 1995. — Т. 1. — С. 344-364.

⁴⁵ Див.: Ролз Д. Справедливость как честность // Логос. — 2006. — № 1. — С. 35-60; Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М.: Новости, 1999.; Поппер К. Открытое общество и его враги. — Т. 1: Чары Платона. — М.: Феникс; Международный фонд «Культурная инициатива», 1992; Поппер К. Открытое общество и его враги. — Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие ораку-

Проведений огляд теоретичних досліджень проблеми раціональності вочевидь не вичерпує усього її спектру, оскільки ця проблема у різних її аспектах є предметом активних філософських дискусій протягом останнього століття. Більш того, проблема раціональності давно вийшла за межі суто філософського спрямування, актуалізуючись в економічній теорії, політології, соціології тощо.

Ми акцентували увагу на найбільш суттєвих та важливих, на нашу думку, напрямах дослідження цього феномену, окреслюючи основні підходи, в центрі уваги яких, перш за все, знаходиться проблематика соціальної та наукової форм раціональності. Як бачимо, питання раціональності конкретизується у цілій низці проблем, серед яких проблема співвідношення та взаємообумовленості різних типів і форм, історичної мінливості, критеріїв та принципів, співвідношення раціонального та ірраціонального, раціональності і моралі, проблема специфіки функціонування раціональності у різних сферах суспільного буття тощо. Перспективи дослідження феномену раціональності, на нашу думку, слід пов'язувати з пошуком спільної основи, інваріанту, що поєднує історичні типи і форми раціональності, характеризує «позицію розумності» у різних сферах буття, і перш за все у соціальній сфері.

Надійшла до редакції 02 лютого 2010 р.